

A forradalmi politika esélyei a globális kapitalizmus korában

Kiss Viktor: *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldal új korszaka felé.*
Napvilág Kiadó, Budapest, 2018

Kiss Viktor legújabb könyvében – amely a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyében végzett kutatásokon alapul – jelentős posztmarxista gondolkodók ideológiakritikai elméleteit tekinti át, illetve feltárja, hogy e szerzők miként vélekednek egy új baloldali forradalmi politika kibontakoztatásának lehetőségeiről. Kiss meggyőzően érvel amellett, hogy a posztmarxisták ugyan megpróbálják meghaladni a marxizmus elméleti alapvetéseit, de eközben mégis sok vonatkozásban kötődnek a marxizmushoz: „A posztmarxizmus a marxizmus düledező erődjét kezdte el visszabontani, és abban reménykedett, hogy ennek során a visszamaradt anyagok sokaságát használhatja majd fel az új épülethez” (34). Az első, illetve az utolsó fejezetben (31–60, 289–315) a posztmarxista ideológiakritika két alapvető jellemzőjét teszi nyilvánvalóvá Kiss. A posztmarxisták egyrészt *bírálják és elvetik a marxizmust mint ideológiát*. A „hamis tudat” koncepciója szerint a kapitalizmus ideológiájának (amelynek célja, hogy az alávetett társadalmi csoportok elfogadják az uralkodó osztály igazságait általános érvényű igazságokként) kiküszöbölése csak a marxizmus igazságainak, tehát a történelmi és társadalmi folyamatokról szóló „objektív” és „univerzális” tudásnak a terjesztésével lehetséges, ez vezethet el ahhoz, hogy a proletariátus tagjai tisztán lássanak. Az igazság látszatát a valódi igazságra kell tehát cserélni, azonban így a fennálló ideológia helyett kapunk egy másikat, és a történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy ez az ideológia (is) meglehetősen problémás, terrorhoz, totális rendszerekhez, elnyomó politikához vezetett. Laclau (más posztmarxisták mellett) elutasítja a hamis tudatként felfogott ideo-

lógian alapuló gyakorlatot, az „igazság politikáját”, de az ideológia „infrastrukturális” megközelítéséből adódó „öntudat politikáját” (az egyéni tudatoknak a proletariátus tudatává, osztálytudattá konstruálásának politikáját) is. A posztmarxista gondolkodók másfelől rámutatnak arra, hogy *a késő vagy posztmodern kapitalizmus* – a benne élők nagy része számára korántsem magától értetődő – *ideologikuságának feltárása jelentheti egy új baloldali politikai praxis megalapozását*, ennyiben tehát a marxista hagyományhoz kapcsolódnak, de az alapvető marxista fogalmakat átértelmezve (illetve Marx korai írásaihoz visszatérve) próbálják megvilágítani a fennálló működőmódját, és elkerülni a marxista ideológiaelméletre épülő baloldali politika előbb említett negatív vonatkozásait.

A tárgyalt kötet „kötelező olvasmány” mindazoknak, akik a posztmarxizmusról általános áttekintést szeretnének kapni, remélhetőleg a művet oktatási célokból is használják majd a témában meghirdetett, vagy azt valamiképpen érintő politológiai, szociológiai és filozófiai szemináriumokon. A könyvben részletes ismertetéseket és elemzéseket találhatunk az artikulációról mint a társadalmi identitások létrehozásának folyamatáról, az antidemokratikus offenzíva jellemzőiről, a baloldali populizmus és a radikális demokrácia lehetőségéről (Laclau); az elviselhetetlen elviselését lehetővé tévő „apró” fétisekről, a cinikus észről, a poszttraumatikus szubjektumról és a korábban nem létezőt létrehozó cselekvésről (Žižek); a késő kapitalizmusról mint a spektákulum, a hiperreális és a megaspektákulum világáról (Debord, Baudrillard, Kellner); a diszkurzív hatalomról (Foucault); a kapitalizmusra, mint a totális dekódolás és deterritorializáció korszakára jellemző vágytermelési módról, illetve a paranoid, a reakciós és a mikrofasiszta vágytermelési politikáról és ezek alternatíváiról (Deleuze és Guattari); a társadalmi képzelettel – amely nem ideológiaként, hanem szimbolizációként működik – kapcsolatos koncepciókról (Castoriadis, Lefort, Steger), továbbá a posztmodern kapitalizmust mint az első globális hegemon kultúrát értelmező és az antihegemonikus törekvéseket feltérképező gondolkodók nézeteiről (Jameson, Negri, Holloway). A könyv szerzőjének minden bizonnyal célja volt, hogy írását az igényes érdeklődő laikusok is megértsék, mert bár a bemutatott elméletek közül némelyiknek az értelmezése olykor még egy tudósnak is kihívást jelent, Kiss Viktor amennyire csak lehet, a koncepciók – álláspontja szerinti – lényegét próbálja megragadni, úgy, hogy a könyv a tudományos művektől elvárható

színvonalnak is messzemenően megfelel. Stilisztikai szempontból sem lehet kifogásolni Kiss munkáját, csak néhány elütést, elírást találhatunk a szövegben, de ezek sem zavaróak, talán egy kivétel akad: Franz Kafka neve kétszer is hibásan szerepel az 5. fejezetben (221, 222).

Az olvasó mindegyik bemutatott szerző esetében megtudja, hogy elméletük miként kapcsolódik a marxista hagyományhoz, melyik marxista fogalomnak adnak új értelmezést, és milyen marxista nézeteiket utasítanak el teljesen. A „*hamis tudat*” eredeti marxi koncepcióját a posztmodern gondolkodók ugyan elvetik (lásd például Laclau már említett álláspontját a hamis tudattal szembeállított univerzális marxista igazságokról), de többen kiindulópontként használják annak valamelyik értelmezését, hogy saját ideológiafelfogásukat nyilvánvalóvá tegyék. Žižek (lásd erről a kötetben: 101–137) például *nem fogadja el, hogy az ideológiát olyan maszknak kell tekintenünk* (Engels nézeteinek megfelelően), amely eltakarja az emberek szeme elől a tényleges valóságot, ezért egyéni céljaikkal, cselekedeteikkel akaratlanul is a kapitalizmus fenntartásához járulnak hozzá, így megvalósul az „ész csele”. Žižek szerint a posztmodern kapitalizmusban tarthatatlanná vált a „nem tudják, hogy mit cselekszenek, de teszik” ideológiakritikai pozíciója, mivel az emberek számos olyan ténnyel szembesülnek, amelyek nyilvánvalóvá teszik előttük, milyen világban is élnek. Ma tudjuk, hogy a világ elviselhetetlen, de mégis megpróbáljuk magunkkal elhitetni, hogy élhető: így az ideológia nem a valóság elfedését jelenti, hanem egy olyan „*fantáziakonstrukció*”, amely éppen „társadalmi valóságunkat ajánlja”, azt szolgálja, hogy *a tudásunk ellenére elfogadhassuk a valóságot* (a mai emberekre tehát inkább az jellemző, hogy „tudják, de mégis teszik”). Ehhez kapcsolódóan alakítja át Žižek a marxi *árufetizizmus* elméletet, hiszen korszakunkban *a fétis fordított szimptomaként jelenik meg*: azt bizonyítja az egyén számára, hogy a világ mégiscsak elviselhető (tehát elősegíti, hogy higgyen abban, ami a tudásával ellentétes, ilyen „kis” fetizizmus lehet a nyugati buddhista szemlélet, amire Žižek sokszor utal, de más példákat is hozhatunk: ezt a szerepet töltheti be az ezoterika, a szabadidősport, az utazás stb.). Olvashatunk arról is, hogy *a hamis ideológia „látszat”-ként való értelmezése* miként alakul át Debord és Baudrillard gondolkodásában (141–173): Debord szerint a spektákulum társadalmában a látszatnak fontosabb szerepe lesz a valóságnál, hiszen az áruvilág, az illúzióvilág jelenti a valódi életet

az emberek számára, Baudrillard viszont már a látszat és a valóság megkülönböztethetlenségéről ír, korunkban a valóság szimulációja nem a valóság reprezentációja, hanem a valóság valamiféle „kézikönyve”. Kiss azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a posztmodern szerzők egyöntetűen *szakítanak a marxi alap-felépítmény modellel*, nem fogadják el, hogy az ideológia kizárólag a termelés, a gazdasági folyamatok következményeként magyarázható, és az emberi vágyakat (Deleuze és Guattari), a társadalmi-politikai-hatalmi viszonyokat (például Foucault, Laclau), a kultúrát (a kulturális posztmarxizmusnak Gramsci hegóniaelméletét valamiképp felhasználó teoretikusai) nem ilyen elméleti keretben értelmezik. Kiss Viktor ebben a vonatkozásban többek között kiemeli: Laclau szerint a „társadalmi létrehozásának folyamata az artikuláció, de az önmagából és nem a gazdaságból magyarázott” (77); a kapitalizmust előzetesen megalapozó axiomatizáció folyamatát (a profitszerzésre való törekvés, a tőkeológia világunk olyan axiómájává válik, amelyet nem kérdőjeleznek meg, és amelynek működését számtalan olyan modell, gyakorlat tartja fenn, amely közvetlenül e logikából levezethetetlen) leíró Deleuze és Guattari úgy látják, „nem érthető meg csupán az anyagi termelés elemzéséből, hogy miért illeszkednek be az egyének a kapitalizmusba” (214); a kulturális posztmarxizmus képviselői kultúra alatt pedig „a gazdasággal állandó kölcsönhatásban lévő, néha a kapitalizmus változásait megelőző és megalapozó, néha azok következtében fellépő [...] ideológiai jelenségvilágot és szférát” értik (258). Talán célszerű lett volna a vizsgált nézetek főbb fogalmait, az egyes koncepciók egymáshoz való viszonyát, illetve a kritika tárgyává tett marxi fogalmakat egy táblázatba rendezni, segítséget adva az olvasónak az alapvető összefüggések átlátásához.

Kiss Viktor egyik fő szándéka az, hogy bemutassa: a forradalmi-radikális baloldali politika megújulásához *nem a kritikai ideológia* (tehát a gyakorlati folyamatoktól elszakadt víziók, eszmék, igazságok) formáját felvevő marxizmus, hanem *a posztmarxista ideológiakritika járulhat hozzá*, amely leírja az „osztályharc utáni” politikai-társadalmi-kulturális folyamatokat, feltárja „a baloldali politika ténylegesen létező helyét” (309). A szerző a kritikai ideológia és a posztmarxista ideológiakritika különbségét azzal érzékelteti, hogy az egyiket „negatív”, a másikat „deszkriptív” kritikának nevezi. Ezek nem a legszerencsésebb magyarázó fogalmak, talán jobb lenne helyettük kitalálni valami mást, hiszen a negatív

kritika is deskriptív, mivel képviselői a fennálló működés módjait írják le, csak éppen ezek „szükségszerűen” bekövetkező megváltozásáról beszélnek, illetve a deskriptív kritika „negatív” annyiban, hogy művelői korszakunk kapitalizmusának negatív jelenségeiből indulnak ki, de ezen túl a fennálló keretei között megvalósítható forradalmi politika esélyeit is vizsgálják, napjaink baloldali mozgalmainak, törekvéseinek figyelembevételével. Kiss Viktor rámutat, hogy *A német ideológiában* Marx is elutasítja a kritikai ideológiákat, és a kommunizmusra nem állapotként és nem eszményként utal, mivel úgy véli, hogy a kommunizmusnak a kapitalizmus tagadásából kialakuló gyakorlatot, a valóságos mozgalmakat kell tekinteni (305). A posztmarxista politikafelfogás tehát párhuzamba állítható a fiatal Marxnak a politikáról vallott nézeteivel. Szimpatikusnak és követendőnek tartom Kiss Viktornak az elmélet és a politika összefüggéseiről megfogalmazott gondolatait. Nem fogadhatók el azok a felfogások, melyek szerint a posztmodern forradalmak (az Arab Tavasz, az Occupy-mozgalom stb.) nem igényeltek/igényelnek semmiféle elméletet, mert ezek forradalmi gondolatok nélküli forradalmak voltak/lesznek (nem ideák alapján a fennállót radikálisan megváltoztatni akaró revolúciók, hanem a fennálló megreformálásáért küzdő „refolúciók”). Kiss Viktorral egyetértve úgy vélem, hogy a mélyebb összefüggések feltárása nem nélkülözhető a posztmodern kapitalizmus korában sem, de a „forradalmi” politikai teóriák csak akkor lehetnek hasznosak, ha a korszak társadalmi-kulturális-politikai realitásain alapulnak, ha – ahogy Kiss megfogalmazza – a fennálló stabilitását, integritását és reprodukcióját elősegítő politikai logika válik a radikális-forradalmi politika alapjává (313).

Ugyanakkor minden bizonnyal lesznek olyan olvasók, akik nem feltétlenül gondolják majd, befejezve a könyv áttanulmányozását, hogy abban a korszakban vagyunk, amikor a fennálló egyéni megtagadására hamarosan tömegesen sor kerül, és minden feltétel adott ahhoz, hogy a forradalmi baloldali mozgalmak egyre kiterjedtebbé és hatékonyabbá váljanak. Kiss Viktor nagy figyelmet fordított arra, hogy kiemelve a posztmarxista szerzők elméleteinek politikai vonatkozásait, azonban a legtöbb esetben ez közel sem volt könnyű feladat. A tárgyalt gondolkodók erőssége inkább a „diagnózis” felállítása, annak leírása, hogy mi jellemző a posztmodern kapitalizmus időszakára, a forradalmi politika lehetőségeivel kapcsolatban – néhány kivételtől eltekintve, ide tartozhat pl. Negri pozitív

autonomista antihegemónia-értelmezése, vagy a vele vitázó negatív autonomista Holloway anti-power felfogása – már jóval kevesebb a valóban használható, előremutató megállapítás. A posztmodern kapitalizmus legkülönbözőbb leírásaiban (axiomatizáción alapuló „skizokapitalizmus”; a „tudják, de teszik” világa; a valóság bizonytalanná válásának időszaka; a neoliberalizmuson alapuló globális képzelet működésének korszaka; a „birodalom” hálózata stb.) közös elem annak kiemelése, hogy *a fennálló napjainkban a tömegek számára úgy jelenik meg, mint ami megváltoztathatatlan*, amely ellen érdemben úgysem lehet küzdeni, illetve sokakban eleve nem is merül fel lázadó gondolat, mert a folyamatok a szubjektum „halálához” vezetnek. Talán nem is a szubjektivitás (saját identitás, egyéni gondolatok, saját világfelfogás és ennek megfelelő cselekvés) leépítéséről, hanem inkább kiépülésének megakadályozásáról kell beszélnünk. Ezért sem véletlen, hogy a globalizált világ ellentmondásai miatt kialakult válságokra a jobboldali, autoriter populista politikai válaszok olyan népszerűek manapság, ezek ugyan valódi megoldásokat nem adnak a problémákra, a globális gazdasági és kulturális rendszer negatívumait érdemben nem küszöbölik ki, de olyan azonosulási lehetőségeket mutatnak fel, amely az egyén számára valamilyen „mi”-hez való tartozás illúzióját adja (a demokratikus igények népi követeléssé való transzformálása történik azok valódi kielégítése helyett a „mi” és „ők” szembeállítására alapján, a globalizált képzelettel pedig a nemzeti képzeletet állítják szembe, lásd ezekről például: 90–94, 256). A demokratikus politikai intézmények leépülése sem rázza meg az emberek nagy részét, hiszen megszokták, hogy a társadalmi-politikai folyamatokra (a választásokon kívül) úgyszincs ráhatásuk. Egy ilyen világban nem úgy tűnik, hogy – esetleg valamiféle baloldali populizmuson túl – a baloldali (forradalmi) politika számára meghatározó esélyek kínálkoznának: a hatvanas évek széles körű ellenkulturális törekvéseinek nemcsak politikai-forradalmi, hanem kulturális (a fennállót a lázadó viselkedésmódokkal, újszerű közösségi formák létrehozásával stb. megváltoztatni akaró) értelemben vett kudarca éppen azt bizonyította, hogy a kapitalizmus a lázadó tendenciákat is integrálni és így semlegesíteni képes. Ahogy az elmúlt időszakban megvalósult baloldali nyugati „refolúciók” sem hoztak érdemi változásokat, igaz, ezeknek a résztvevői már eleve nem a „Legyünk realisták: követeljük a lehetetlent!” szellemét követték. A posztmodern gondolkodókat – ezt Kiss többször is hangsúlyozza – éppen *a 68-as események* (amelyekre a marxista

kategóriák nem igazán illettek: szó sem volt osztályharcról, a munkások helyett inkább a diákok voltak a lázadók) és *azok következményei* (a lázadások elhalása, integráció) *ébresztették rá, hogy a marxista társadalom- és forradalomértelmezés problematikus*. Ugyan a posztmarxisták általában számot vetnek azzal is, hogy mi vezethetett 68 kudarcához (a lázadók a hatalom makropolitikájából indultak ki, de a mindenhol ott lévő hatalommal találták szemben magukat, mondja például Foucault, Deleuze és Guattari szerint a lázadók csak tudatosan voltak kritikusak, a tudattalanjukban a fennállóhoz kapcsolódtak; bár Foucault megállapítása inkább csak a lázadó diákságra érvényes, a hippikre nem, és az utóbbit sem lehet általánosan kijelenteni), azonban *sok esetben politikai megoldásaikban nagyon közel kerülnek 68-hoz*. Erre olykor Kiss is utal, például Žižek esetében (lásd a senki által el nem képzelhető lehetségesnek láttató tettről írtakat, de a pártról – amelynek a léte maga is cselekvés – kifejtett nézetei már nem tartoznak ide, vö. 136), máskor nem. Pedig Holloway negatív autonomizmusa, a „kiáltás”, mint a fennálló elfogadásának megtagadása, a tagadásban való egymásra találásként értett antihatalom, a hétköznapi megváltoztatása szintén emlékeztet bizonyos vonatkozásokban a hatvanas évek némely ellenkulturális törekvéseire (nem feltétlenül a diáktüntetésekre, a hippie-, vagy a yippi-mozgalomra már inkább). Mivel a posztmodern kapitalizmus – ahogy már szó volt róla – a szubjektum halálával jellemezhető (olyan egyének előállításával, akik úgy vágnak, gondolkodnak, cselekszenek, hogy ezzel a fennállót szolgálják), ezért talán a legfontosabb feladat annak elősegítése lenne, hogy minél többen legyenek azok, akik a sikertelen axiomatizáció következtében *más módon vágyó tudattalannal bírnak* (Deleuze–Guattari), és *akik képesek a kritikai gondolkodásra*. Éppen ezért az „alternatív” életmódok, viselkedések, cselekvések lehetségesként való megmutatása, a fennálló mibenlétére való ráébresztés a nevelés során nem nélkülözhető. A fennállót támogató oktatási rendszerrel szemben nagy szerepe lehet a különbözőség pedagógiáinak, és általában a kritikai kultúrának, különösen a kritikai művészetnek (ahogy Jameson is kiemeli a „kognitív térképezés”, egy olyan kulturális-pedagógiai projekt fontosságát, amelynek célja az egyéni érzékek és képességek visszaszerzése, lásd erről: 274).

A posztmarxista szerzők tehát nem ringatnak bennünket hamis illúziókban a fennálló átalakításának esélyeit illetően, de azt sem mondják, hogy minden ellenállás reménytelen, sőt, a többiekétől

különböző tudattalanú és gondolkodású, a nemet mondani, kiáltani bátor, a mindennapokat máshogy élő, a saját identitás kialakítására törekvő emberek kapcsolatainak fontosságát, a tagadás mikroközösségeinek politikai jelentőségét emelik ki. Lehetséges a változás/változtatás – még akkor is, ha a globális kapitalizmus időszakában sok minden szól ellene. Talán ez Kiss Viktor könyvének legfőbb tanulsága.